

ARAGOI'KO IZEN EUSKALDUN ZARRAK ERDIARO GARAIEAN

828'ko Bigarren Larruki Bat

Bi larruki ditugu Peña'ko Yondonianeren Lekaidetxean 828'garren urtekoak. Aurrenekoa egunaren eta illaren aipurik gabea.

Aurreneko ori, ordea, zintzoa, benetakoa da. Bigarrena, apokrifoa, berak maltzurki dionez dagonillaren bostekoa. Egiaz, ordea, bere idazkerak, bere mintzoerak –eta baita bere geiegizko luzetasunak ere– adierazten digutenez XI mendean ez baiña XIII'ean edo XIV'aren asieran idatzia.

Apokrifo onen arrazoia, apokriforik geienena bezala, lekaidetxeko aberastasunen jabetza ziurtatzea izan zan.

Aurreneko larrukia, egiazkoa dan ura, Zella'ko lurraldearen muga ikertu ondorean muga aren mugarren berri emateko idatzi zuan Atilio abatak. Aipatzen dira bertan ikerketa orren lekuko izan ziran Gartzia Jimenorena Iruña'ko erregea eta Galindo Aragoi'ko kontea. Baita muga ura osotzen zuten mendi, baso, larre ta ibairik ezaugarrienen izenak, baiñan ez da bertan esaten erregeak –edo konteak– toki aiek lekaidetxeari eman zizkionik.

Orregaitik, iru-lau mendez geroago lur aien jabetza iñork zalantzan ipiñi ez zekion, gezurrezko dokumentu au idaztea erabaki zuan garai berri ontako lekaidetxearen abatak.

Lenengo larrukia, benetako ura, "Euskerazaintza"ren azkeneko zenbakian aztertu nuan.

Gaur bigarrena, apokrifoa, izango dut azterketagai. Iruzurlari 828'ko Dagonilla'ren 5'ean idatzia izan zala dioskuna, naiz esan dedan lez XIII mendean edo XIV'aren asieran idatzia izan.

Badute garrantzirik gai bera duten bi larruki auek:

– Bai Kristautasunaren aldetik. IX mendean kristautasuna Aragoi'ko Auñamendi garaienaren zokorik izkutuenetara sendo sarturik zegoala adierazten bait digute. Zoko aietakoak dira bâ damaizkiguten toponimoak.

– Bai Izkuntzaren aldetik. Zergaitik? Damaizkiguten toponimo oien euskalduntasunak ezeze, idazki oietako morfologiak berak euskerak an zuan indar orokorra azaltzen digulako. Adibidez "**camino camino**" esaten duanean; ori ez bait da ez latiña ez erromantzea, euskera baizik: euskeraz ain egoki erabilli oi dugun "mendiz-mendi" esaeraren antzeko **bidez-bide** baten erromantzeketa: itzak erromantzezkoak, morfologia, ordea, euskalduna. Ona larrukiaren itzak berberak: ". . . *et inde camino usque ad Fontem putiam*": ". . . ta emendik bidez-bide Iturri gaziaraño". Berdin geroxeago, "**dorsum dorsum**", ots, "ostez-oste" dionean: "*de illa Osca usque ad casa Corben et dorsum dorsum usque ad Beral*": "Oska artatik Korben etxeraño eta, **ostez-oste**, Beral arte".

– Bai Politikaren aldetik: Larrukiotan XI mendean Naparroa ta Iruña bera bezala elez osoki euskalduna zan Jazetania Iruña'ko Buruntzari, seguruaski

anfiktioni-eran, loturik zegoan Laterri bat bezala agertzen bait zaku. Ez arritze-ko gauza. XVII mendean ere, garai artako Oihenart edestilariak bere "Notia Utriusque Vaskoniae"n, Gipuzkoa edo Bizkai edo beste edozein Euskal-Laterri bezalaxe Jazetania XVII mendean Euskalerrriaren zati bat zala esaten digu bâ; eta askoz geroago ere XIX mendean Yoseph Dominique Garat Napoleon Bonaparte'ren adiskideak txosten ofizial baten bidez Aragoi'ren iparraldean Euskalerrria Katalauni'ren mungaraiño iristen zala jakiñarazi bait zion. Ta. . . motz gelditu zan eskierki! Nere ustez Katalauni'ren barruko Pallars'en ere euskeraz mintzatzen bait zan orduan! A! ta Garat'ek txosten artan Euskalerrri osoa, Frantzi ta Españi'ren artean Laterri yare biurtzeko eskatzen zion.

– Bai Euskalerrriko erregetzaren sorkuntzari-buruzko auziaren aldetik ere. ¿Noiz sortu zitzaigun Euskalerrriari alako kalteak egin zizkion gure erregetza? ¿Nor izan zan gure lenen erregea?⁴

Oraindik askatzeke dauzkagun korapilloak.

* * *

Sar nadin bigarren dokumentuaren, ots, apokrifoaren ikerketara, bere topónimoetaz asita.

CIELLA: VIII mendez gero iru konterri agertzen dira Auñamendi ta Auñaurreko edo oraingo Prepirineo mendien artean: Aragoi, Sobrarbe (euskeraz Arpegain) eta Gortz'ibar edo Ribagorza. Iruak bete-betean ziran euskaldunak.

Ziella Aragoi'ko konterrian zegoan, erromateko JAZETANI zarrean.

Izen bat baiño geiago izan ditu erri onek, danak antzekoak. Zarrena, eta nere ustez danetan jatorrena ZELLA, irakurkeraz ZELA. Orrela deitzen dio onen aurreko larrukiak: ". . . de cenobio que vocatur Zella", Geroago Ziellas esan zaio. Gaur Zillas du izena, ta erromantzez "zilla" garia-ta gordetzeko etxea omen da. Errez oartu zaitekenez, guri balio ez digun etimologia. Ez digu latinezkoak ere balio, latinez "zella" txabola bait da; jende arruntaren txabola. Latinezko "zella" ortatik etorri omen dira gaztelerazko "celda" eta euskerazko "gela". Badut nik naiko zalantza, gure "gela" latinezko "cella"tik datorrelako ori ontzat artzeko.

– ¿Aztertzen ari geran ZELLA zenobitegi bat ez al zan? galde dezaidaket norbaitek

– Bai, zenobitegi bat zan; bakarti-talde bat alkartasunean bizi ziran tokia, erantzungo diot

– Ta, ¿zenobitar aiek ez al ziran txabola arloteetan bizi?

– Bai; arras txabola txiroetan.

– Ta, ¿zenobitegi aren izenak, ZELLA'k, ez du bâ latinez landerra esan nai?

– Bai.

– Orra bâ or argi izen orren etimologia: ZELLA = TXABOLA-LANDER-TEGIA.

⁴ Orain bukatzen dedan ataltxo ortan, "dorsum dorsum" "ostez-oste" euskeratu dut. Larruki ontan bezala mendietaz ari diranean, latindarek "dorsum montis" sarritan idatzi oi dute. Ori gaztelarrek "la espalda del monte" itzultzen dute. Euskeraz ordea ez dugu orrelakorik esaten. Ori euskeraz emateko iru itz baditugu: "Ostea", "atzea" ta bizkaitarrei ta giputzoi arrigarrimarra zaigun "gibela". Nik larruki onen "dorsum dorsum" "ostez-oste" erabilli dut, baiñan berdin erabilli nezakean "gibelez-gibel", ots, "mendi orren gibelez-gibel". Oroi Elizanburu kapitanaren olerki ezagunaren asiera: "Urrundik ikusten dut / ikusten mendia / beraren GIBELEAN / bait dut nik erria". Erabilli dut agian azalpen bat bearko duan beste itz bat ere: Giputzok "zaigu" eta bizkaitarrek "yaku" eta "jaku" esaten duguna napparrek eta ipartarrek "zako" esan oi dute.

– Ez irakurle. Ori etimologi errezegia duzu. Kalparretik ekarria. Gogoan euki bear dan gauza da gaiñera zerbait bi berdiñak izateak ez duala naitanaiez zerbait bi oiek aideak diranik esan nai. Askoz gutxiago bata besteagandik datorrenik. Adibidez bi emakumezko aski berdiñak izateak ez du naitanaiez esan nai bi emakumezko oiek ama-alabak diranik.

Aitor dezadan apalki ZELLA, agoskeraz ZELA'ren etimologia ez zaidala eza-guna, baiñan esanik utzi nuan onen aurreko larrukian itz ori aztertzerakoan, ZELLA, ZELA ta ZILA ta ZILLA daramaten izenak ugari dituala Euskerak bere toponimi ta antroponimietan.

BUBALO. Itz au ere lengo larrukian aztertua dut. Oraingo ontan bi aldiz datorkigu: "*illum montem qui vocatur Bubalo*" (Bubalo deritzan mendi ura); eta "*illum montem de superius vocatum Bubalo*, (Goraxeago aipatutako, Bubalo izen-duan, mendi ura).

Madoz'ek 1846'ean idatzitako bere iztegian, BUBAL Jaka uritik ez urruti Añamendiaren barrura sarturik "en terreno escabroso que comprende rocas y peñas y riscos" dagoen erriska bat dala diosku. Ori orrela dalarik, Bubalo'ren "O" euskal-atzizki toki adierazlea ederki izan daiteke. Zer ote "Bubal"? Ez dakit. Guk ditugun iztegietatik askoz eta askoz fidagarriena Azkue'rena da. Baiñan iztegi ortan itz ori ez dut aurkitu. Ezagutu izan dut emen, Gazteitz'en abizenez BUBAO zan langille bat, Ipar-Aragoi'koa jatorriz. Gure larruki ontako "Bubalo". . . . ¿"Bubao" ote zan? Ez dakit baiñan zana zala mendi aren izena, Aragoi zar euskaldunean "AO" atzizkia daraman tokiizen eta abizen asko da. Ango nere apaiz adiskide batek Bolao du abizena. Orren antzekoa da Dorao. Kalatorao, Jalon ibaiaren ondoan Aragoi'ko euskeraren egoaldeko muga izango zitzaigun antziña.

ORDIN: ibaitxo baten izena da: ". . . *usque ad illum terminum de rio Ordin*". Ibaixto onek aundixeagoa dan Beral ibaiara daramatza bere urak. Azken-denbora auetan Ordin errekatxo gaixoari gaztelar'dunek "REGORDIN" esaten diote. Turiste erdaldunek ipiñi dioten deikera. Orrela ari dira gure izen euskaldun txukunak izen parregarri biurtzen!

¿Zer ote da Ordin? Agian. . . ¿Urdiñ'en aldakuntza? Edota, "O"errez biurtzen bait "U" ¿Aragoi'ko euskera zarrak gure "urdiñ" "ordiñ" esaten ote zuan? Ori orrela ba'litz margo orren jatorrizko izena "ordiñ" izango litzake. Ez zaitez arritu, irakurle, Aragoi'ko euskera Tolosaldekoa baño egokiagoa izan daitekeala uste izateaz. Azken-aldi ontan "el batua-zaleek" erabat azturik daukaten Orixe gure olerkari berdingabeak beintzat buruan sarturik zeukan "euskera, zenbat eta sortalderago, orduan da ohea zala" eta maiz esaten zuan ori.

Gaiñera "O" ta "U"ren artean "O"ren doiñua zarragoa da "U"rena baiño, "O" bai da nekerik txikienako legearen eragiñez "U" biurtzen dana, eta ez "U" "O".

"Ordin" margo baten izena izatea ez zaio eragozpen euskerari izen ori toponimo biurtzeko.

Baditugu bã margo baten izena daramaten mendiak eta ibaiak: ORIA, adibidez, eta gaur Burgos'ko lurretan dagoan URBEL. "Bel" ori "beltz" dala esan oi da, baña nere iritziz, askoz errazago izan daiteke "U" galdu duan UBEL. Gure gizaldiaz gero ezabatzen ari zaigun itza. Nere ama Benitte'k garizumaren kolorea ubela zala esan oi zuan; bere alabek ordea ubelari "morea" esan izan diote beti.

Orain Burgos'koa dan Urbel orren inguruan dago Ubierna, euskerazko izena daraman ibaia eta bere ertzean BIBAR izeneneko erria: Bibar'ko Diaz'tar Errodrigo, ots, gaztelarrek "El Id Campeador" esan oi dioten guda-gizona jaio zan erria. Gaztelaraz mintzo diranek erri orren izena, naiz BIBAR agoskatu, VIVAR idazten dute. Ez dago ortarako egiazko arrazoirik, "viva España" idazte-

ko "V"ak erabili bear izatea arrazoi bat ez bada beintzat. Danadala erriari bere jatorrizko euskal-itxura kendu diote beintzat zearo

Itzul gaitzen ikertzen ari giñan itzera: ORDIN. Itz orren euskalduntasuna zalantzan ipintzerik ez dago, "Ordiñarbe" du bâ izena Suebiarren erri batek; frantzeraz, "Ordip" (¿"Ordi-arpe"tik?) esaten zaio. Gaiñera, "ORD"z eta "ORDI"z asten diran tokiak asko bait dira; adibidez, "Ordizi", uri giputz ederra; "Ordierreka", Zestona'n errekatxoa; "Ordiñola", euskal-abizena: "Ordiza" euskal-abizen naparra; "Ordiz", gaur illik baiña 1356'ean oraindik bizirik ziarduan errixka naparra; eta abar.

BERAL: Iru aldiz dagerkigu: "Sub Sancto Bartolomeo de Beral" (Beral'ko San Bartolomepean). "Usque ad Beral" (Beral arte). "Trans Sancto Bartolomeo de Beran (Beran'go Bartolome Deunaren atzean). Erreka baten izena da. Aiztintxe aipatu du larruki onek, ORDIN ibaitxoak bere ur pittinak kokkorxeagoa dan BERAL ontara ekartzen dituala esaterakoan.

Itz au azterturik utzi nuan lengo larrukia aurkezterakoan. An onela zetorren idatzia: "Usque ad BERALI (Berali'raiño). Nere ustez, "BERALI" ori "BERAL" bera dugu datibo-eraz emana. Latiñezko gramatikaren araura ez daitekeala "AD" preposizio edo "aurreitza" datiboarekin alkartu? Erdiara garaieko lumalari aiek, ordea, oso gramatikolari baldarrak izan ziran.

Euskeraz BERA'k zer esan nai duan danok badakigu. Soilki isatsa bezala dakarren "L" orrek kezkatzen nau. ¿Zer ote da? "Ezabatutako "ALDE" baten ondarra? Orrela ba'litz, "BERAL", bere lenengo idazkeran BERALDE izango genuan.

Danadala Asuntzio-eguneko eguerdia bezain argia da bere euskalduntasuna.

OPAQUIELLO: "*pro medio Opaquello*" ("Opakiello'ren erditik"). Lengo larrukiak OPAKELLO zekarren. Bi larruki auen artean irureun-laureun urteren tartea badago-ta baleike tarte ortan izenak aldakuntza bat jasan izatea, "Opakello" "Opakelo" agoskatu bear dan bezala, "Opakiello" Opakello "LL" aurretik darmazkian "IE" oien eragiñez.

Ez du orrek garrantzi aundiegirik, esan bait dugu larruki auek maiz izan zira-la berridatziak. Oroi dezagun gaiñera antziñako Euskalerrri artatik kanpo eta lumalari erdaldunek izan zirala berridatziak. Orregatik ezin dezakiegu xeetasunei duten baiño jaramon aundiagorik egin.

Ez dut guzti ori nere jakintzarik-eza estaltzeko ekarri irakurleen begien aurrea, apalki birraitortzen bait dut OPAKELO edo OPAKIELLO orren etimologiarik ez dedala ezagutzen. Au bai: auxe gogoratu nai nuke: "IELLO", "ELLO" erdiaroko latiñaren atzizki ttipitasun adierazlea dala: "diminutiboa". Ortaz, itz ori, txikitetasuna adierazteko euskerak dituan atzizkiak erabilliz, "OPATXO", "OPATTO", "OPAÑO", "OPALLO", ots, "OPA TXIKIA" izan daiteke.

Guk, gaurregun, "OPA"z asten diran tokiizenak baditugu: Opako, euskal-abizen naparra. Opakoa, euskal-abizen arabarra. Opakua, Araba'n mendatea, eta mendate orren maldan errixoa. Opalda, euskal-abizen laburditarra. Oparabidea, Araba'n Ulibarri-Arrazua izeneko errian, tokiizena. . .

Zer esan nai duan ez dakit. Ona zer dion Bernardo Estornes Lasa'ren Iztegi aundiak: "Opaku, "Opako entra en composición de algunos topónimos y apellidos" eta bere esannaia "lugar sombrío" dala diosku.

¿"Lugar sombrío", Bernardo? Gazteleraz bai! Baiñan euskeraz, ez! Gaiñera Opakua'ri XI mendean, 1025'an OPAUKUA esaten zaio. Ta orrela, izenak askoz euskal-itxura nabarmenagoa artzen du: OPAU-KO-A.

"KO" zer dan badakigu: nongotasuna adierazten zuan atzizkia: "-Nongoa zera? - Donosti'koa"

Zer ote da "OPAU"? Ori asmatzen dago koxka.

CORVEN: "*usque ad casa Conven*": "Korben deritzan etxeraño". Etxe baten izena da, beraz. baditugu bere itxurako izen zaarrak: 1225'an "CORBEIRE", Baiona'ko Adur ibaiean ugarte baten izena zan. Leenago 1080'ean, Piña'ko Yondoniane'ren lekaidetxeko Kronikak dioskunez, KORBINS (erromantzez Corbino) Santxo Erramirorena'k moroei kendutako gaztelu bat. Leenago oraindik, KORKORA Araba'ko Kuartango Aranean, gaur ezabaturik dagoan erri bat. Bizi zan oraindik 1075'ean. Baiñan urte ontako larrukiak KORKUERAO esaten dio. Esan dezadan berriro Aragoi euskaldunean ere "AO" atzizkia daramaten izenak aski ugari dirala.

Lengo larrukia aztertzerakoan eman nituan, izen orren sustraia, KOR, euskalduna dala ziurtzeko sustrai ori daramaten izen batzuk. Aipa ditzadan gaur Errioxa'ko Kordobin, ardo "klarete" bikaiña duan erria; Iruña-ondoko "Kordobilla"; Laburdi'ko Ziburu'ren auzoa dan "Kordillata"; "Koreaga" eta "Koreda" abizen naparrak; Korella, Naparroa'ko uri euskalduna; "Korniziaga" abizen bizkaitarra; "Kornoztegi" 1257'an Araba'ko erri ezabatu baten izena.

"KOR" ori zer dan ez dizu iñork esango. Nik, kixazko etimologi baten billa, 1257'ko erri arabar ezabatu orri beste dokumentuetan SORNIZTEGI esaten zaiola gogoratzuz "KOR" ori "SOR"en aldakuntza ez ote dan-edo pentsatuko nuke. Ez naiz ordea orrelakorik esatera ziur ausartzen, geiegi

bait dira "KOR" daramaten izenak, "KO" ori beste ezeren aldakuntza izan daitekeala esateko.

ZIGONAM: ". . . *et hinc ad Cigonam de hostes*" ("emendik etsaien Zigonan'era"). Esaldi orrek naitanaiez egon bear du kopilariren batek oker idatzia. "Hostis" latiñez "etsaia" da eta "hostes" etsaiak. Esaldi ortan ordea iñongo etsaiek ez du zer egiñik. Aurreneko lekaide idazleak –bera euskalduna zalarik– ez ote zuan or "OSTE" itz euskalduna ipiñi? Orrela ba'ltz, au izango zan esaldi orren zentzua: "*emendik Zigona'ren atzera*". Badut ordea ori ontzat artzeko eragozpen galanta: "Oste" itza sarkaldeko Eukerarena dala; larruki au, ordea, euskeraren sortaldean sortaldetar batek izan zala idatzia, eta orregaitik lumalari ark zentzu ortako euskal-itz bat erabiltzekotan, "oste" baiño milla aldiz erre-zago erabiliko zuala "gibel".

Itzaren azkeneko "M" a latiñezko "akusatiboaren" atzizkia da. Latiñezko deklinabidera sarturik datorkigu bâ tokiizen ori.

Daraman atzizkia "ONA" izan edo "NA" ("ONA"ren laburpena) izan, ZIGONA ezpairik gabe dugu itz euskalduna. Zer esan nai duan ez dakit, baiñan badakit ONA atzizki euskalduna dala, eta "ZIG" aurrizkiaz asten diran itzak asko ditugula. "Ziga", adibidez, Naparroa'ren iparraldean errixka bat da; "Zigoitia" Araba'ko aran menditsu baten izena; "Zigordi" ta "Zigorreta" abizen giputzak; "Zigarda" abizen bizkaitarra eta "Ziganda" naparra, eta beste orrelako batzuk, larruki ontako ZIGONA itzaren euskalduntasunaren alde lekuko ditugu.

GARCIHUALA. "*Et inde ad podium de Garcihuala*" ("Emendik Garcihuala'ren muñora", "podium" itzak orografian "muño esan nai bait du. Orra or dokumentu zar ontako "H" bakarra. "G" agoskatzeko dago idatzia. Bee Erdiaroko idazkeran oso-oso gutxitan agertzen dan "H". Eta orduan ere, ez Bee Erdiaroko lumalari zarrek idatzia, Goi Erdiaroko kopilariek sartua baizik. Orixe bera gertatzen zaio dokumentu ontako "H" orri ere: bee Erdiaroan idatzia ez dala. Esan dedan lez dokumentu au apokrifoa dalarik, Goi Erdiaroko lumalari batek idatzia bait da.

"HUALA" edo "GUALA" erromantze aragoitarraren atzizki ttipitasun-adierazlea dalarik, GARTZIGUALA" k Gartzino esan nai izan dezake. Itxuraz izen ori gizakume baten izena da.

Esan dezadan itz omen azterketa bukatzeko, Gartzia antziña artan ttipi-eran GARTXOT esaten zuala euskaldun-erriak. "OT" ori frantzerara beraren eta Frantzi'ko beste erromantze batzuen atzizki ttipitasn-adierazlea da, ele oietatik euskerara sartua. Ez zaitez arritu, bere edesti arrigarriki luzean beste ele batzuen eraginpen ugari artua bait dugu euskera zaarra.

LENITO: "*Et inde ad pennazo de Lenito*" ("eta emendik Lenito'ko aitzkonkorrera. "Pennazo" izen ortan, sustraia "penna", ots, "aitza" da; atzizkia "zo" erromantzearen aunditasun-zakartasun-gogortasun-adierazlea, euskaldunok "tz" atzizkiaren bidez ematen duguna. Aitzitzorrotz ordea agoskera latzegia litzake mintzoaren leguntasuna ta goxotasuna ain maite dituan euskerarentzako-ta, orregaitik nik "tza"ren ordez zentzu berdiñekoa dan "konkor" erabili dut.

"LENITO" izen orrek "LEN" du itzaren sustraia. "TO" euskal atzizki bat da: toki-adierazlea. Sustraia LEN duten izen geiago gure izkuntzan badugu: "Len-itz", aran giputza; "Len-ias" 1625'ean Ondarrabi'ko abizena; Len-tz Bizkai'ko abizena; "Lenk-aran, Gipuzkoa'n Mutiloa'ko auzoa: "Len-azpi" abizen giputza, eta abar.

LEN, Len-Aitz, "Peña Len", Naparroa'ren Erribera'ko arkaitz baten izena da. Edestiak itunki gorde duan izena, an izan bait zan 1054'ean erailla IV Santxo Gartziarena Errege euskalduna. Bi senide izan zituan eraille: Erramon bere anaia eta Ermesinda bere arreba. Maltzur auek arkaitzetik beera amilduz erail zuten beren anaia, au lasai gaillur artatik bere erreñuko zelaidi aren edertasun oparoa miresten ari zala.

Esan dezagun jostaketa-eran "LENA", gazteleraz "el Pasado", amabi kañoi zituan Baiona'ko itxasontzi korsari baten izena izan zala. Baiona'n bertan egiña. D'Anglade bat izan zuan kapitaiña.

HERAZA PATERA: . . . "*et inde ad Heraza Patera*" . . . "eta emendik Heraza Patera'ra". Orra or beste "H". Oraingo ori alperrikakoa. Oroi, esan-berri dedan bezala, larruki au ez dala IX mendekoa askoz geroagokoa baizik. Ortik alperrikako "H" ori or agertzea.

ERAZA 1688'an Araba'n Arrazua-Ubarrundi'ko Arroyabe'n soro baten izena zan. Gaur abizen euskalduna dugu. Bere etimologia "irratza" omen da; Gipuzkeraz, garadia. Baleike; "I"ren doñua sarri eman oi bait zan antziña artan "E"ren bitartez.

PATERA zer dan ezin asmatu izan dut: Araba ta Naparroa'ko nekazari-entzat, abereen gaitza bat da. Latiñez, berriz, -gure larrukiko itz ori latiñez idatzirik bait dago-, "patera" edateko erabitzen zuten ontzi bati esaten omen zioten "patera". Ta Euskalerrian, Benaparroa'n, gaur "zanaoria" esaten diogun barazkia omen da.

Gaztelarren ZANAHORIA" dalata zerbait esan nai nuke. Arabierazko "Safunariya" edo "isfannariya"tik omen dator, eta bi itz oiek gaztelerazko "patinaje" esan nai omen dute MARTIN ALONSO'ren "Enciclopedia del Idioma"k dioskunez (Madrid 1958).

Barka bekik On Martiñ'ek nere siniterik-eza, baiñan barazki batek txirritzaka ibiltzarekin zer ikusirik ez duala iduritzen zait.

Latiñez zanaoria "karoto" da eta itz ortatik artu dituzte bereak erromantze danek gaztelerak izan ezik. Baiñan baita inglanderak ere, frantzerara bitarte. Gaztelerak ordea "zanahoria" edo "azanoria", -izen bikoitz ori erabiltzen bai du landare ori-gorri bitamintsu ori adierazteko-, ez du orrelako itz ori latiñetik etorria. Ez omen zaio, eztare, germaniar-izkuntzetatik etorri. ¿Ez ote zitzaion bâ erdiarogaraiean euskeratik sartu? Itxurak zerbaiterako balio badu, bai "zana-oria"k ta bai "aza-n-oria"k ere badute euskalduntasunaren itxura naikoa. Gaiñera

Laburdi'n "zanaoriari" "zainoria" esaten diote. ¿Laburdierako "zana"- "oria" ortatik jaso a ote du bâ gaztelerak bere "zanahoria"?

¿Bai ote? Badituz ba nik eragozpen bi irtzi ori aintzat artzeko:

– Aurrenekoa: Laburdi Gaztelerritik urrutiegi dagoala, laburdierako itz batek gipuzkeraren gaiñetik gaztelerara igaro aal izateko.

– Bigarrena: Laburdieran bertan itz ori berria izan daitekelako bildurra. Azkue'k berak agertzen du kezka ori bere iztegia. Arazoari askapenik emateke. Baiña kezka agertzen du.

SARDASO. Itz au ere aztertua dut. Esan dezadan orain, –TSO atzizki ugari-tasun adierazlea dala mundu guziak badaki-ta–, gaurregun Naparroa'ren sortalde guztian Erronkari'tik Korella beraraiño SARDA gaztelarrek "monte bajo" esaten diotenari esaten zaiola.

Esan dezadan beste zerbait, itz orren euskalduntasunaz: Euskerazko "Z" erdaldunen ezpaiñek "S" maiz biurtzen dutelako, SARDASO'ren "SAR" eta ZARTZA'ren "AR" aurrizki bat bera izan daitezke, ta "DA" ta "TZA" atzizki toki-ta-ugaritasun adierazleak ditugulako, "Sarda" ta "Zartza" aideak izan daitezkeala. Ez da neri gogoatu zaidan gauza, Corominas jakintsuari baizik. Onen iztegiara joaten ba'zera "Sarda" itzari-buruz argitasun billa, "Sarda" itzetik "Zartza" itzara bidaliko zaitu, eta or, "Zartza" gaztelarari euskeratik otirri zitzaion itza izan daitekeala.

LORIEDO: "Usque ad ballato de Loredio (Loredio'ko esia arte). Nere ustez Loredio'k badu Loredio'ren antza, baiño bere baitan dakarren "I" orrek Loredi ta "lore"z asten diren itzen senitartera dakar. Loredio ta Laredo izan daitezke itz bat bera "O" ta "A" maiz alkar-trukatzen diralako. Era berean izan daitezke bat Loredio, Loredi ta Loreti. Loredio, gaur egun, Bizkai'n Abanto-Zierbana'ko auzo bat da. Eta beste auzo bat Truzios'en. Baita abizen euskalduna ere Bizkai'n bertan. Abizen ortakoa zan XVI mendean Pedro Portugalete'ko mariñela, "Concepción izeneko ontziaren kapitain bezala 1519'en Magallanes'ekin ludiaren inguraketa egitera irten zana, Ekintza ortan galdu zuan bizia. u t

LORETI III mendean, orduan zearo euskalduna zan OSKA edo Ueska uriko arresietatik urbil landa-etxe polit baten izena.

Land'etxe ori'a Lorentzo Deunaren gurasoena zan, ta ainuzen antxe bertan jaio zan Lorentzo Deuna bera. Nere irtiz, ortik sortu zitzaion izena: Laurentius, agoskeraz LORENZIUS. Lorentius itzak Loreti'koa esan nai bait du. Landa etxe ura bazala eta izena Loreti zuala, eta Lorentzo Donea an jaio zala agoz-agozko jakintzaren bidez dakigun gauza da, baiña Aitasantuen idazkietan ere azaltzen da. Agoz-agozko jakintzak, bere aldetik, beti aitortu izan du Donelorentzo matxardean erretako diakono donea Oska euskaldunean jaio zala. Orixe'k ere badio bere Meza-Liburuan Done orren mezaren sarreran "Laurentius" ez dala latiñazko izena.

LAREDO, len Bizkai'ko Enkarterrietako bat izan zan Laredo gaur Santander'ko uri bat da. Baleike an jaioa izatea Juan Lakosa XV mendean azkenaldeko ta XVI'aren asierako mariñel ospetsua. Berak "Juan vizcaíno" esan oi zion bere buruari.

Gipuzkoa'n bada Aralar mendian "D" galdu duan Laredo bat: LAREO. ¿Bere etimologia? Baleike itxasertzeko Laredo'rena eta artzain-lurretako Lareo'rena berdiña ez izatea. Nik, beldur aundiz, Lareo'rena LARRE-O, gaztelaraz "pastizal", "lugar de pastos, izan daitekeala esango nuke gure euskeraren altzoan, batez ere antziñako denboretan, maiz ibilli bait dira naasirik "R" ta "RR" izki biak.

CABANIAS: ". . . *et inde ad podium de Cabanias*: Cabanias garai zar aieta-ko ortografiaren araura, CABANAS irakurri daiteke. Orrela ba'litz latiñazko idaz-

ki batera lumalari batek sartutako itz erromantzearra izango litzake. Ta orrela izango da seguruaski; euskeraz TXABOLAK edo TXABOLETA.

"ETA" edo bere lapupena, "TA", da batera tokitasuna ta ugaritasuna agertzeko euskerak duan atzizkirik ziurrena. Azken-urte auetan erderazko "polideportivo" euskerara biurtzeko "polikiroldegia" idatzi dute gure kiroleterako ormetan Euskaltzaindiaren giroko itzultzaileek. Amaika orrelako txepelkeri egin digute! KIROLETA bear zuan. ¿Ez ote dakite itzultzaile oiek eleneazko "poli" aurrizkiaren zentzua emateko euskerak "eta" atzizkia erabiltzen duala? KIROLETA beraz. Kiroldegia ez litzake naiko, kirol-mota bakar baterako gertututako tokia ere KIROLDEGIA bait da.

FONTEM PUTIAM: ". . . *et inde camino camino usque ad Fontem Putiam*. Fontem, akusatibo-eran, "iturri" da euskeraz. Putiam, akusatibo-eran au ere, zer izan daitekean asmatu egin bear ko dugu. Klasik-aroko iztegi latindarretan ez dator.

Guk erdiaroko latiñaren iztegi bi ditugu gure bibliotekan: Blaise'rena ta Cange'rena. Ez dakarre itz ori, baiñan azkeneko onenak itz orren itxura aundiko beste bat badakar: "Putiatorium", eta ori klasikoen latiñez "salinarium" dala dio. Bâ "putiatorium" "gazi-toki" ba'da, "putius, "gatzaduna" izango da, ta FONTEM PUTIAM", ITURRI GAZIA.

"Camino camino" erromantzeko itzez jantzitako esaldi euskaduna dala esan dugu. *Camino camino usque ad Fontem putiam*": "bidez-bide iturri gaziraiño".

CASTELLON: ". . . a la pardina de Castellon" ("Gatelaundi'ko larrebillara"). Ez itz orrek axolik merezi. Edozeiñek ikusi bait dezake erromantzeko itza dala.

SORIELLO DE CANPANYAS: "*Voluntate et assensu dicti domini regis dedit ei*" ("et" bear lukela dirudi) Soriello de Canpanyas ("aitortu dugun erregeak bere naimen onez eta oniritziz eman zion, baitare, Campanyas'ko Soriello").

"NY" erdiaroan "Ñ" idazteko era ezberdiñetako bat zan, "NH" bezala. Gaur bertan CATALUNYA idazten dute katalauniarrek beren aberriaren izena, portugaldarrek izen ori Catalunha eta gaztelarrek Cataluña idazten duten bezala. Beraz. Iarruki ontako Campanyas ori Campañas irakurri bear dugu. Erromantzeko itza au ere.

Zer ote dugu SORIELLO? Nere ustez, izen au SORI-ELLO edo SOR-IELLO ebaki bear dalako, euskal-sustrai bati erromantzeko atzizki bat eratsiz sortutako izen bat.

"Ello" ta "lello" (erromantzearen atzizki ttipitasun-adierazleak dira.

Sor-iello erabaki nai ba'dugu, ez litzake Euskalerrian izen bakarra izango, sustraitzat "SOR" duten itzak euskerak baditu-ta. Asko gañera, baiñan ez dizu iñork bere etimologiarik emango.

SORI-ello ebakitzen ba'dugu berriz, SORI izen euskalduna aterako zaigu begien aurrera.

Beti uste izan dut nik itz ori euskalduna dala. Euskalduna du beintzat "ORIA" atzizkia. "S" aurre-izkia, ezabatutako itzaren baten laburpena da. Zeren laburpena jakiterik ez dago.

Erromatekoan, gaurko Soria'ren albo-alboan zegoan Garray, edo Garay, gure "R"- "RR" izkiekin zer egin ez zekitela ibilli bait ziran erromatarrak. Gero, Erdiaroan, Soria'ren arremian guztiak Euskalerriarekin izan ziran, orduango gure Erreiñuaren barruan egon bait zan uri polit ori, IV Santxo'k, bere senide bi aiek –Erramun'ek eta Ermesinda'k– Len-Aitz'etik amildurik bizia galdu zuanean Gaztela'ko VI Alfonsotxo'k Errioxa koldarki lapurtu zuan arte.

ARANNA: ". . . *pardinam de Aranna*" ("Aranna'ko larrebilla"). Tokiizen euskaldun onekin bukatuko dugu larruki ontako toponimoen ikerketa. "Aran" euskalerrian edozeinek daki zer da: "Valle" gazteleraz, izen-era edo nominatibo-eraz "Arana", "El Valle".

Larrukiak itz ori bi "NN"z damaigu. Berez izki bikoitz ori, "NN", askotan "Ñ"ren ordez erabili oi zan, baiña oraingo ontan, nere ustez, bikoizatze orrek garrantzirik ez du ta "N" bakarra ba'litz bezala izan bear du irakurria. Erdiaroko lumalari aiek orrelako ajolagabekeriak maiz egiten bait zituzten.

LAKUNIELLA: ". . . *et illa pardina Lakuniella*". Onen aurreko larrukiak, apokrifoa ez zan arek, "pardina" edo "larrabill" orri LAQUNALA esaten zion: "*et illa pardina Laqunala*". Itz polita jostaketarako.

"LAKU", (izen-keran, ots, nominatibo-eran "LAKUA"), latiñezko "lacus", ots, gaztelerazko "lago"tik datorrela esan oi da arintasun aundiz eta ganorgabeke-ri aundiagoz, Euskalerrian izen ori, geologi-aro zaarrak ezkerro sekulan "lago" edo aintzira bat izan ez dan tokietan ugari agertzen dala oartzeke.

Lakua edo Lako, ("A" eta "O" errez azaltzen zaizkigu bata bestearen lekuan-da) "LAGO" edo toki ugarietan aurki dezakegun itza da: Lakoa, Lakua, Lakoa-ga, Lakube, Lakoitz, Lakoizketa, Lakonbe, Lakoaste, Lakuntza, Lakuaga, Lakuñaga, Lakutxa, Lakuitz, Lakunbere Lakunberri. . .

– Adizak, *Bixente*, –*esango dit bearbada adiskideren batek*–: *Naparro'an, Larraun'go lurretan, Aralar'ko Maill'o'ei begira, baduk Lekunberri izeneko erri bat. Ik aipatu diguken Lakunberri ori ez ote duk Lekunberri'ren aldakuntza?*

– *Orra bâ: nik, bi izen oiek bata bestearekin zer ikusirik ez dutela esango nitek, eta izatekotan Lakunberri Lekunberri'ren aldakuntza ez baiña Lekunberri dala Lakunberri'ren aldakuntza.*

– *Ori, ordea, zergaitik?*

– *Lekunberri'ren barrungo "N" orrek or egoteko arrazoi argirik ez duan bitartean Lakunberri'ren barruan egoteko arrazoi sendo bat badualako: Arrazoi txit argia benetan: "N" euskera-baitan "REN" "genitibo" edo "norenkerazko" atzizkiaren Ispurpena dala! LAKU'N BERRI, edo berdin dana, LAKU'REN BERRI. Gazteleraz, "MOTICIA (o MENSAJE) DE LAKU".*

*

LAKU izen-duten tokiak –eta aurrizki edo atzizki lez LAKU daramatenak–, toki sagaratuak dira. Jentillaroko sasijainko euskaldun baten izena bait da LAKU. Bere aldare bat Naparroa'ko Uxue (Ujue)'en zegoan. Or agertu da bâ, ainzuzen, aldare orren arrizko "ara" edo aldar'ola. Zarra. Erroma'ko Errepublikaren garaiekoko edo Inperioaren asierakoa, ots, gutxi-gora bera Kristo jaio zan urtearen ingurukoa.

Au da, berriz, aldare-ol orrek idatzirik daraman mezu bakarra: "LAKUBEGI DEO", euskeraz, LAKU JAINKOAREN BEGIARI.

Beste itzulpen batzuk ere egin daitezke: "Lakubegi jainkoari (Lakubegi izen bat ba'litz bezala), "Laku'ko Begi jainkoari" (sasijainkoaren izena "Laku" ez baiña "Begi" izan ba'litz bezala).

Danadala, neri, apalki, nik egin dedana iruditzen zait egokiena: **Laku Jainkoaren begiari.**

*

Piña'ko Yondoniane'ren Lekaidetxeko bi dokumentu auetan, illaren eta egu-naren aipurik gabeko 828'koan, eta urte ortako dagonillaren 25'koan, naiz era ezberdiñez, bietan agertzen zaigu sasijainko onen izena. Esan dut, bi doku-mentu, oietan aurrenekoa zintzoa dan bitartean bigarrena apokrifoa dala: Biga-

rrren ortan, apokrifoan, ttipieran: LAKUNIELLA. Aurreneko artan, egiazkoa dan artan, era txukunez LAKUNALA. Esannai ederreko izena, LAKU'N ALA edo, laburketarik gabe, LAKU'REN AALA; gazteleraz "EL PODER DE LAKU".

Bi dokumentu oietan Laku sasijainkoaren izena tokiizen bezala datorkigu.

*

– *Jentiltasunean ere jainko baten izena mendi, alor edo iturri bati ematea ¿ez ote uan jainko orri eraspena galtzea?* –galde-egin dezaidaket lengo adiskideak–.

Ez adiskide, ez. Ori txit gauza atsegiña zitzaieken jentillei, eta maiz egin oi ziaten ori. Berdin kristauok ere. Ire ingurura begiratzea naikoa izango duk, mendi batek edo iturri batek Done baten izena daramala ikusteko. Baita Kristautasunaren misterioaren batena ere: adibidez Asensiomendi Leniz eta Aramaiona arteko mendi bat dala badakik; eta, baita Trinitatemendi Naparroa'ko beste mendi batena dala ere.

*

LAKU izena daramaten toki guztien artean aipagarriena, Araba'ko Arriaga'ren alboko zelai bat da ezpairik gabe. Or egiten bait zituan antziña-antziña Araba'ko Eusko-Laterriak bere Batzarrak. Arriga'ko Lakua'n alkartzen ziran Araba'ko ordezkarien billera ari "kofradi" esan oi zitzaion: ARRIAGA'ko KOFRADIA, gazteleraz LA COFRADIA DE ARRIAGA.

Arria'ko Laku'n egien ziran batzar oietan, bere buruaren jabetasun osoz aztertu oi zituan Araba'k aldiz-aldiko arazoak, legeak eman, eta Jaurilaritza ta Epailletza gertutu. Jaurilaritzarako lau alkate aukeratu edo "deputatu" oi zituzten. Lau alkate oiek ziran Araba'ko lenen Diputazioa. Justiziaren zaintza ere lau alkate oien eskuetan ipintzen zuten eta lau oietako bat zan Epaille Gurena. Berea zan edozein auzitarako azken-epai-itza.

Badute gaiñera Arriaga'ko Kofradiaren billera aiek gizartearen aldetik, oraindik oartu ez geran izugarrizko garrantzia, mundu guzian feminitasunaren igi-kunderik zaarrena Lakua'n biltzen zan Arriaga'ko Kofradiaren izaera ta jardun-kera bait da. Izan ere an, mundu guzian emakumea gizarteko arazoetan deusez baiño askoz geiago ez zanean, an, Araba'ko Lakua'n, Laterriaren legegille, jaurleri ta epaille nagusi bezala Araba'ko *gizonezkoak eta emakumezkoak biltzen bait ziran*; ". . . en Arriaga se reunen los hombres y la señoras de Alava". Ori, X Alfonso'k 1258'an idatzitako dokumentu batek oroitzen digu.

– *"Es de destacar la presencia femenina en los poderes públicos alaveses"* dio Idoya Estornes Zubizarreta edestilaria⁵.

– Bai, Idoyatxo, bai. ¿Nola ez dun bâ "de destacar" izango, Idoyatxo? Mundu guztian dokumentu feministarik zaarrena bera dun-da!

*

Neri ordea, Arriaga'ko Kofradia noizkoa dan ez dakigulako, orain beste gauza bat zait batezere aztergarri. Kofradi ortaz mintzatzen zaigun dokumenturik zaarrena 1258'koa da. Baiñan ordurako oroitze-oroiz-aurrekoa zan bere sorkuntza. ¿Noizkoa? ¿Kofradikideek Lakua izen sagaratu bat zala oraindik oroitzen zuten garaiekoa? Orregaitik ainzuzen Arriaga'ko errian bertan ez baiña Arriaga'ko Lakua'n biltzen ote ziran?

Galde onek, ordea, ¿edestia-zear noraiño garamatza? Gure "protoistori, edo aurrenedestiraiño? ¿Gure preistori edo edestiarraiño? ¿Bai ote zekiten Lakua'n aurreneko Batzarra egin zuten Jaun eta Andre euskaldun aiek, Laku

⁵ "Enciclopedia General Ilustrado del País Vasco": II, 591-593.

jainko bat zala eta Lakua zeritzan landa jainko orri eskaiñitako landa sagaratu bat zala? ¿Orregaitik ainzuzen bildu ote ziran landa sagaratu artan erri berari muziñ-eginda? ¿Laku jainkoaren laguntza-billa?

¿Zer ote zan lortu nai zutena? Arazoak egoki ikusi aal izateko ¿Laku jainkoaren BEGI oro-ikuslearen argitik izpi bat?, ala ¿legegintzan kementsu ari aal izateko Laku jainko alguztidunaren AALA'gandiko txinparta bizkor bat?

Guzti ori noski ez da egia izango. Ez dugu beintzat ori sendo aitortzeko arrazoi ziurrik. Alare... alare... alare..., izan daitekeala beintzat... ezin eskier ukatu! Jainko zar aren izena, LAKU, or bait dugu lekuko.

Itzul gaitezen ordea azturik laga dugun gure larrukira.

* * *

LARRUKI ONTAKO GIZAIZENAK. Lengo larruki artako aiek berberak dira. Orregaitik zerbait berri esatea merezi dutenak bakarrik aipatuko ditut bigarren larruki ontan. Besteak aurrenekoan azterturik utzi bait nituan:

GARSIAS SEMENONIS rege de Pampilona. Misteriozko gizona, Gartzia au. Bi larrukietan agertzen da baiñan 828'an ez zitekean Iruña'ko errege izan. Urte ortan Iruña'n erregerik izatekotan errege ori Eneko Aritza zalako. ¿Zeiñ ote zan bâ 828'ko Gartzia Jimenorena? Roda'ko "Generalogiek" aipatzen dute garai ortako eta izen ortako Buruzagi euskaldun bat Eneko Scemenonis buruzagiaren anaia omen zana. Bigarren buruzagi au Eneko Aritza Iruña'ko lenen erregea ote zan? Baleike. ¿Errege onen anaia ote zan bâ bi larruki auetan agertu zaigun Garsia Scemenonis ori? Nork jakin!

Oraindik denbora gutxi arte, edestilariak Garsias Semenonis edo Gartzia Jimerona au euki dute Iruña'ko lenen erregetzat. Orrela Garibay, Moret eta beste asko ta askok. Nik neronek "el primer rey de Navarra fue Garcia Jiménez que fue alzado por rey en Abárzuza aunque otros dicen que en la Borunda" ikasi nuan batxilleratoan.

Gaur, ordea, ago bateko dira edestilariak Gartzia au ez zala beñere errege izan esateko. Ona Espasa Iztegiaren iritzia: "*Las únicas pruebas que pueden aducirse a favor de García Jiménez son muy posteriores a su época; son de 1655*".

Ori beintzat egia ez dala badakigu, García Jiménez agertzen bait da aztertzen ari geran 828'ko bi larrukietan. Argi agertzen da gaiñera errege bezala: "*Garsia Scemenonis rege de Pampilona*",

aurrenekoan, eta "*Garsias Semenonis rex Pampilonensium*"; eta larrukia izenpetzerakoan "*regnante me rege Garsea Semenonis in Pampilona*". Ta izenaren alboan bere ikurra dator itz auen ondorean: "*Signum Garsea Semenonis regis*".

Egia da bigarren larrukia apokrifoa dala. Aurrenekoa ordea egiazkoa da.

Baiñan badugu baitare beste eragozpen bat: Eneko Aritza, Iruña'ko lenen erregeak, bere erregetza 850'ean asi zuala uste dute oraingo edestilariak. Gure bi larrukiok, ordea, 22 urtez leenagokoak ditugu: 282'koak. ¿Eneko Aritza ez baiña Gartzia Enekorena izan ote zan bâ Iruña'ko lenen erregea? Ori, ordea, oraingo edestilariak uste dutenaren aurka joatea izango litzake.

¡Illunak dirala, irakurle, eusko-erregetzaren asierako garaiak!

¿Nola illuntasun ortan argirik piztu? Ni beintzat ez nauzu ori egin aal izateko gai: Eta gai ba'litz ere en nuke ortarako betarik izango. Ta naiz gai izan eta naiko betarik ere izan, ez nuke ori egiten asteko au toki egokia izango, aski luze bait daramat idazlantxo onekin.

*

Orduango izenen jatorriari dagokienez, esan dezagun Gartzia ez zala oraindik izen kristaua. Ezta Jimeno ere.

GALINDO. Au ere izan kristaua ez da. Izen ortako donerik beñere ez bait da izan

ORIO. Kristaua ez zan izena au ere. "*Oriol in Boltaña*". Erri au Arpegain izeneko dukaterriaren uriburua zan eta Oriol bertako dukea. Erromatarrek izena euskeratik latiñera zintzo jasoz Arpegain orri "SUPER ARBEM" izendatu zuten, eta ortik sortu zitzaion erromantzeko izena: SOBRARBE. Oriol dukea bigarren larrukiaren amaieran dator lekuko lez. Orrela datoz ondorengo Mantzio, Santxo ta Atilio ere.

ATILIO. ZELA'ko Yondoni Marti'ren zenobitegiko Abata. Izen ori jatorriz ATILA da, itz au Atilius biurtu bait zuten erromatarrek latiñera. Ez dakit larruki auen urtean izen donea zan. Ez dakit ezta XI mendearen azkenean Asturi'ko erreñuan bizitu zan Atilano izeneko anakoreta bat bi larruki auetako bigarrena, apokrifoa, idatzi zanerako erriak kanonizaturik zeukan.

SANTIUS, Jaka'ko gotzaia. Ez dakit apokrifoa idatzi zanean Santius erriak donetzat artua zeukan, baiña izan zan IX mendean izen ortako Done bat, euskalduna, Santius izena SANTXO izen euskaldunaren latiñeraketa bait da. Euskalduna zan bâ SANTXO DONEA. Arabarra dirudianez, GALLIA COMATA'koa, dokumentu zarren esaeraz.

Galia antziñaz gero Frantzi'ri esan oi zitzaion: Sortaldekoari *Galia Bragata* ("Gali Praxaduna) eta sarkaldekoari *Galia Comata* ("Gali Kalparduna"). Ez zaidazu galdetu nor eta zergaitik Gali bikoitzari izen parragarri oiek ipiñi zizkion, inork ez dizu zentzuzko erantzunik emango-ta.

Arabitarrek, ordea, Araba'ko euskaldunekin borroka biziak ia urtero izaten zituzten-da, bereiziki Araba'ri esan oi zioten Galia Comata. "Galia" egoaldetik iparreruntz begira lurralde kristau guztiari ematen zioten izena zalako. "Comata", berriz, erromateko Galia'ren izengoiti zarra agian gudulari arabarrek kalpar luzeko mutillak zirako, berbiztu zuten.

Gure Santxo, mutiko zala, Araba'ko Asparrena'n izan zan batzuek uste dutenez, arabiarrek atzilotua, eta Kordoba'ra eramana, an jopu izateko. Baiñan itxura ederreko mutilla, ta argia, zan noski-ta, esklabutzatik, Kalifa beraren jau-regizaiñen artera sartzea lurtu zuan. Geiago dana, Laterriak berak artu zuan aren eziketaren ardura. Nolabait Kordoba'ko kristautasunaren buruzagirik eza-gunenarekin, ots, Eulojio Doneare'kin egin zuan. Pozik artu zuan euskaldun gazte ura, ordurako Euskalerrian ain pozik ibillia zan Eulojio Doneak. Ez dakigu zer gerta-ta izan zan kristau zalako espetxeratua. An 851'ko uztaillaren 5'ean izan zan ezpataz martiri erailla, Eulojio Doneak berak dioskunez. Bere gorpua aga batetik zintzilika egun batzuetan egon-da errea izan zanez gero bere erraultsak Guadalkibir ibaiera jaurtiak izan omen ziran.

MANCIUS DE ERIL IN PETRA FITA". Mancius ori, seguruaski, AMANCIUS izango da. ¿Zergaitik iruditzen zaidan ori? Mancius izeneko gotzai bat XI mendean maiz agertzen bait da 1013'az gero: "*Mancius episcopus in Aragone*". Bai beintzat 15 aldiz, eta uste izatekoa kristaua izango zala gotzai baten izena. Alare ez litzake arritzekoa izango kristau ez izatea XI mendeko gotzai baten izena, Mantzio gotzaiaren aurreneko agerpena baiño lenxeago, 1005'ean, Santxo Garciaarena gure erregearen larruki batean, gotzai batek Belasco bait du bere izena: "... *domno Belasco episcopo in Christi potentia*". ¿Gozgai ori nongoa zan? Larruki ortan ez damaigu bere nongotasunik, baiña bai urte bete leenago, 1004'ean, errege beraren beste larruki batean: "... *episcopo Blasco in Sasabe*".

Elizgizon ez ziraden artean ere txit ugaria izan zan Mancius, Mancio, Manciones edo Manziorena. Zortzi agertzen dira Piña'ko Larruki auetan bakarrik: Galindo Manciones (Galindo Mantziorena) eta Mancio Datones (Mantzio Datorena) aurrenekoak egunaren eta illaren aipurik gabeko X mendeko larruki batean, eta azkenekoak Mancio Lupi de Elesuni (Mantzio Otsoarena Elesu'koa).

Lau erri agertu zaizkigu azkeneko esaldi ontan: Sasabe, Elesu, Eril eta Petra Fita. Lauak Aragoi euskaldunekoak.

SESABE, Sesabi ta Sasabe erri bat beraren izenak dira, Gotzai uri izan zan naiz asti laburrez. Peña'ko larrukiok Sasabe'ko bi gotzaien izenak damaizkigute: Blasco au, eta onen aurreko Ato. baiñan gogoan gorde bearra da Aragoi zarrean XI mendeko gotzaiei bereizketarik egiteke, berdin esan oi zaiela Aragoi'ko, Sasabe'ko edo Oska'ko gotzai.

Sasabe'ren "Sasa" "saratsa"ren laburpena izan omen daiteke. Bai noski, baña baita "isatsa"rena ere, edo "sasi"ren aldakuntza. Danadala "Sasa", –eta ondorioz Sasabe–, izen euskaldunak dirala zalantzan jartzetik ez dago.

A. Irigoyen'ek itz ortan oiñarritutako toponimi ugari baten zerrenda damaigu Enc. Gnl. Ilus. del País Vasco iztegian.

Madoz'ek 1848'ko bere Iztegian, Oska uriaren lurraldeko SASA del ABADIANO izeneko erri bat bat damaigu, "lugar junto a un pequeño arroyo en medio de un bosque de olivares y viñas, cuya posición es sumamente pintoresca". ¿Bizkai'ko Abadiano'rekin aidetasunik bai ote? Gureztat garrantzirik ez duan galdea. Abadiano, ez Bizkai'n ez Aragoi'en, izen euskalduna ez bait da.

Eta SASA "TS"ez idazten ba'dugu, SATSA biurtzen zaigu. Ez noski oso izen txukuna, ia Euskalerrri osoan zikinkeriarri lotuta dagoan itza dalako. Kontuz ordea: Benaparroa'n Satsa SARATSA bait da! Ori kontuan artuz bai, antziña artan Benaparroa'ko euskeraren dizdira Erronkari-zear Jazetani'ra iristen ba'zan, eta iristen zala egia ba'litz, zillegi izango lizaiguke Sasabe SARATSABE, izan daitekela ontzat artzea.

– ELESU: Badu Aragoi'ko izen onek Araba'ko ELOSU eta Gipuzkoa'ko ELOSUA'rekin aidetasun nabarmena.

Elosu Araba'n erri polit bat dugu muño txiki baten gaiñean Legutiano'ko aintzirari begira, eta Elosua Gipuzkoa'ko auzo bat Bergara-gaiñean.

"Elosu", "elortsu"ren laburpena da, eta au, "elorritsu"rena, gazteleraz, "lugar da abundante espino albar". ¿Zer ote da ELESU, ots, ELETSU? "Ele" asko duan tokia". Bai. Baiñan ¿"ELE" zer ote da?

Zegoan tokian, ots, Aragoi'ren iparraldean zegoalako, naitanaiez izan bear du izen euskalduna. Gaiñera asko ta asko dira Euskalerrri osoan "ELE"z asten zaizkigun izenak. Adibidez Elea Araba'ko bi erritan, Aiñez'en eta Margarita'n, tokiizena da; Elegi, Naparroa'ko Ezkabarte'n 1427'rako Orrio erriaren alboan usturik zegoan errixka; Eleta, Benaparroa'n erria.

Izen geiago emanez aurrera jarraitzeke, esan dezadan Aragoi'ko ELESU ura bezalako beste ELESU bat badala gaur Bizkai'n; leiza bat; Santimamiñe'ko leiza ospetsutik bertan, Ereño'n. Eta leize ortatik ez urruti, Kortezubi'n izen bereko osiña.

Beste zerbait ere esan nai nuke ELE erromatekoan Auñamendi'ko euskaldunek gurtzen zuten jainko jentil baten izena dala. "Elexalde" ta "Elejoste" bezala "eliza" itzetik ez datozten "Ele"z asitako toponimo guztiak ez ote datoz jainko jentill orren izenetik? ¿Ez ote dira jainko orri eskaiñitako "leku sagaratuak? Oroi Araba'ko LAKUA deritzan landaz eta LAKU izeneko jainkoaz esan duguna.

ERIL. Eri-I. Sustria "ERI" duten tokiizen eta abizenak txit ugari dira Euskalerrri osoan, batez ere Gipuzkoa'n, Araba'n eta Naparroa'n. ERIL au Jazetani'koa zan. Azkeneko "L" orren zergaitirik ez dakit. Nere ustez "LL" izan daiteke. ERILL bat Araba'ren sortaldean 1781'ean Bujanda erriko alor baten izena zan; Erillas (Erillats) Araba'n bertan Urizar (Peñacerrada)'n larre bat 1650'n, eta Aiala'n (Araba'n au ere) mendi bat. "Eri"ren etimologia zer izan daitekean iñork ez daki. Esanik utzi dedanez, etimologi ori "problemática" omen da, ots, asma-kaitza, eta "Eritz" "tierra comunal" dala diote, euskeraz "erriaren lurra".

PETRA FITA. Au ere Ipar Aragoi'ko izena. "Petra" latinez "arria" da. "Fita" ez da latinezko itza, erromantzekoa baizik, latinezko "fictus" "ficta" "fictum"dik datorrena. Bere esannai ugarietatik guri larruki ontarako egoki dator-kiguna, gaztelerazko "hito" edo "mojón", euskeraz "mugarri". Ortaz "-PETRAFICTA" gure izkuntzara "Muga-Dagin-Arria" itzuli bearko genuke, edo, soilki, "Mugarria".

* * *

LARRUKI ONTAKO DONEIZENAK. Izen auek ere aurreneko larruki artakoak berak dira. Aipa ditzadan zerbai berri eskatzen duten aiek bakarrik:

IRUTASUN DONEA. Lengo larrukiaren lumalariak onela satu zan bere lane-ra: "*In nomine Sancte et individue Trinitatis, immensa maiestas et alma Tinitas, que et Pater et Filius et Spiritus Sanctus, sub divino imperio Domini nostri Ihesu Christi*": "Yosu Kristo gure Jaunaren jainkozko agintaritzapean Aita ta Semea ta Gogo Deunak osotzen duten aunditasun neurrigabeko ta trinitate bizi-emaille dan IRUTASUN done ta zati-eziñaren izenean..."

Bigarren larrukiarenari, gogorra iruditu zitzaion noski Irutasuna, Yosu'ren agi-taritzapean ipintzea eta kendu egin zuan esaldi ori: "Aunditasunez neurrigabe-koa ta irutasun biziemaillea dan, eta zertasan bateko ta berdiñeko Aitak eta Semeak eta Gogo Deunak osotzen duten Trinitate Donearen izenean"⁶...

MARTINUS episcopus et confessor Christi: "Martin Gotzaia ta Kristo'ren aitorlea". Turona'ko Martin Donea da, Euskaldunek YONDONI MARTTI izenda-tua. Esana naiz oso gutxi dirala YONDONI izengoiti aitzakorra euskaldunengadik irabazi duten Doneak. Millaka doneen artetan AMAIKA. Kistoren denboraz ondo-rengoak LAU bakarrik: Larruki ontako Martin, Tolosa'ko Saturnino (YONDONE XATORDI), Tarragona'ko Fruktuoso (YONDONI MURTUTX), eta Oska'ko Bixente (YONDONI BIXINTXO). Besterik batere ez. ¿Zergaitik lau aiek bakarrik? Euskale-rrin kristautasuna ereite-lanean garrantzi aundia izan zutelako.

... cum Petro et Paulo: et cum Michaele archangelo. Esan dut done gutxi izan dirala Euskalerrrian "Yondoni" izengoitia jasosuenak: Kristo'ren garaiekoak LAU, YONDONI PETIRI, YONDONI, YONDONIANE (Yon Batailaria), ta YONDONI EZTEBE; eta aingeruen artekoak IRU goiaingurak: YONDONI MIKEL, YONDONI GABRIAL eta YONDONI RAFAEL.

⁶ Larruki zaar auen idazkerara oiturik dagoanak, aurreneko lumalariaren asmoa ez zala Irutasun Donea Yosukisto'ren agintaritzapean ipintzea. Egia. Lumalari aren itz oiek onela ulertu bear bait dira: "*Yosukristo'ren jainkozko agintaritzapean diot nik ori*". (Eta orren aurreko guzia berak idatzi zuan bezalaxe.

... cum alma MARIA: "Alma" ori antziña sarri erabilli oi zan itza, gaur unibersitatei bakarrik erasten zai aintzagarriztat eta beti "ama" "mater" itzarekin batera: "Alma Mater Universitas... Ederki alkartu oi dira bi itz oiak: "alma mater" biak zentzu berdiñekoak bait dira: bizi-emailleak.

Beraz, "cum alma Maria" esatea "ama Maria'rekin esatea bezala da.

SANCTUM CHRISTOFORUM DE CIELLA: Zela'ko Kristobal Donea. Ez noski maiz, baiña noizbeinka bai, Eusko-okumentuetan agertzen zaigun Donea. Maite izan zute Konpostela. bisdeko erromesek. Orregaitik Done aurreneko dokumentuak, 828'koak ez du aipatzen; XIII-XIV mendeko apocrifoak bai.

... et **SANCTO BARTOLOMEO TRANS BERAL:** "Beral-osteko Bartolome Donea" Au ere, Donebartolome, Kristo'ren garaikoa da, baiña ez du "-YONDONI" deitua izaterik lortu. Ez bait zuan Euskalerrriaren kristauketan zeregiñik izan. Esan dezadan izkirimiri lez, irakurketa alaitzeko Tolosaldean gdertatua omen dan au. Alade oran Ibarra'n San Bartolome egunez dituste pastak; Berastegi', San martiñ'ez eta bien erdian erririk txikienean, Berroni'n San agustiñ'az.

Igo omen zan bâ pulpitura San Agustin eguneko meza nagusian Berrobi'ko parrokoa, eta bete-beterik zegoan Elizen aurrean onla asi omenzuan bere sermoia:

"¿Zer balio dutu Ibarre'ko Bartolo'k eta Berastei'ko Martintxo'k gure San Agustin aundiaren ondoan? Ezerrez, Jauna, ezerrez, erantzun omen zion pulpittupetik amoña xaar batek.

Latiegi'tar Bixente